32. HERRHAGA

HERRHAGA består av en jugendvilla i engelsk stil uppförd 1912. Omkringliggande byggnader är från samma tid. Villan ligger vid stranden på en halvö ut mot Furusundsleden öster om gården Dyvik. Ägaren till gården Dyvik, Hjalmar Burmeister, lät uppföra Herrhaga och flyttade själv dit när gården Dyvik såldes 1917. Dessförinnan hade området styckats av. År 1922 köptes Herrhaga av den nuvarande ägarens familj. Vegetationen på halvön har parkkaraktär med stort inslag av ädellövträd. Vid villan finns en anlagd tomt med fruktträd.

Jugendvillan (1) [Buregård 1:1] uppfördes i sten av en känd byggmästare vid namn Edvard Blom. Byggnadens två våningar täcks av ett väl tilltaget sadeltak och har fem skorstenar och två tornbyggnader ut mot sjösidan. All sten till huset togs från platsen förutom den svarta graniten till fasadens pilastrar.

Samtidigt med jugendvillan byggdes en lekstuga, ett badhus, ett vagnslider som numera är garage samt bostadshuset Sjövillan (2). Det senare ligger lite högre i landskapet ett stycke från de övriga husen. Sjövillan är en panelad timmerbyggnad med två entréverandor samt två mindre entréer. Från början användes byggnaden som tjänstebostad för fyra familjer. Här bodde bl a trädgårdsmästaren då man på Herrhaga drev en handelsträdgård.

VÄRDERING:

En välbevarad jugendvilla i engelsk stil med omkringliggande byggnader från byggnadstiden 1912.

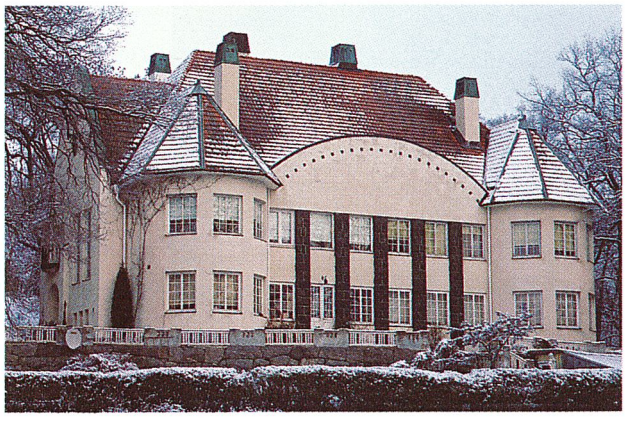

HERRHAGA JUGENDVILLA UPPFÖRD 1912.

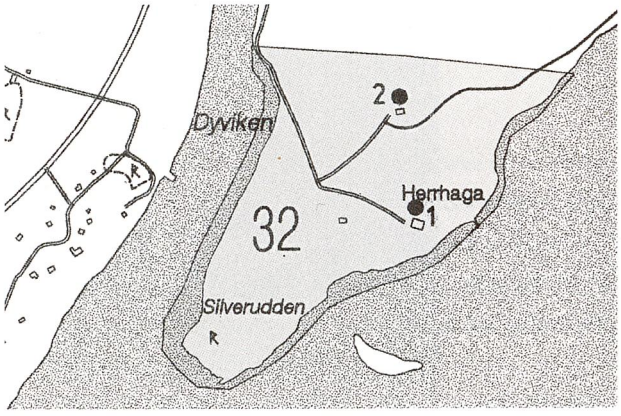

33 JAN ERSGÅRDEN

JAN ERSGÅRDEN [Boda 1:25] är i dag hembygdsgård och ligger i Boda by. Den består av en välbevarad knuttimrad mangårdsbyggnad samt två mindre uthus. Boningshuset, som är tillbyggt med förstuga och sal på ena gaveln, är troligen ursprungligen en enkelstuga. De två uthusen, av vilka det ena är en källarbod, är knuttimrade. Under mitten av 1800-talet bodde roslagsbonden Johan Ersson på gården, därav namnet. Han var en allmänt känd person eftersom han hade hand om postgången längs en bit av vägen.

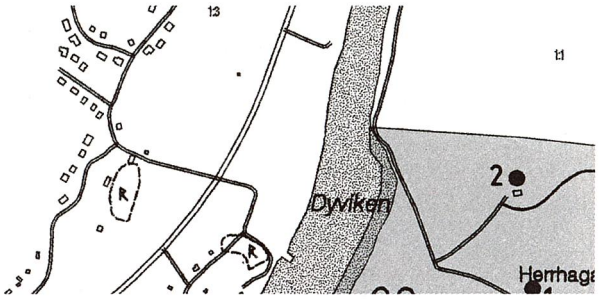

VÄRDERING:

Jan Ersgården är en bondgård från 1800-talet med en välbevarad knuttimrad mangårdsbyggnad och två dito bodar.

JAN ERSGÅRDEN, I DAG HEMBYGDSGÅRD, ÄR EN BEVARAD MANGÅRDSBYGGNAD FRÅN 1800-TALET.

34. ROSLAGS-KULLA - ÖSTANÅ - MÄLBY

Området består av en sprickdalsterräng med för Österåkers kommun ganska stora odlingsmarker. Loån rinner genom området och är Losjöns utlopp i Östersjön. I det utpräglade herrgårdslandskapet ligger herrgårdarna Östanå (1) och Mälby (2) samt Roslags-Kulla kyrka (3) med skola och f d komministerbostad, numera församlingsgård. Ett flertal vägar följer sina äldre sträckningar. Den gamla Norrtäljevägens sträckning liksom vägarna kring Östanå och Mälby är i stort sett desamma sedan 1840-talet. Under 1900-talet har delar av den äldre odlingsmarken planterats med skog. Området är av riksintresse för natur- och kulturmiljövården.

Namnet Östanå är ett forntida naturnamn och betyder "öster om ån". Loåns vattenflöde har alltid haft stor betydelse. Under medeltiden och in i stormaktstiden fanns i området förutom Östanå två andra byar vid namn Väsby och Mälby. Väsby uppgick i Mälby redan under 1600-talet och är därför mera okänd. Namnen Väsby och Mälby antyder att den ena låg väster om något, eventuellt Loån, och att den andra låg mellan något, eventuellt mellan Väsby och Östanå.

Gravrösen (4, 5) på höjderna strax norr om Mälby antyder att markerna kring Loån var attraktiva för bosättning redan under bronsåldern. Övriga fornläm-

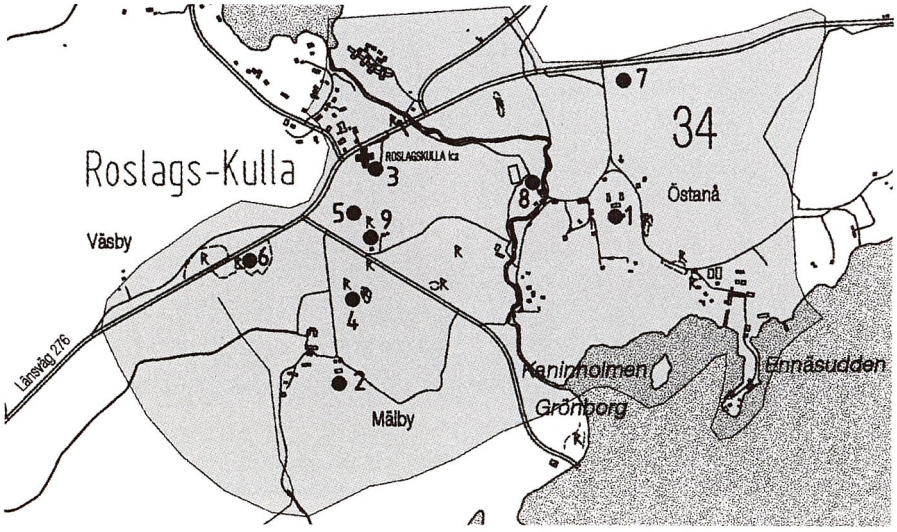

ÖSTANÅ HERRGÅRDSANLÄGGNING UPPFÖRD UNDER 1790-TALET.

ningar i området utgörs huvudsakligen av sex mindre och ett större gravfält från järnåldern. Deras lägen invid Väsby, Mälby och Östanå visar att gårdarna bebyggdes under yngre järnålder. Det största av gravfälten (6) ligger på båda sidor om landsvägen väster om avfarten mot färjeläget. Det är kommunens största gravfält bestående av omkring 125 gravar. De flesta gravarna är runda stensättningar. Kanske kan man förklara gravfältets storlek med att det tillhör områdets ursprungliga järnåldersbosättning.

Bygden kring Roslags-Kulla kyrka har sedan 1600-talet dominerats av herrgårdar. Östanå (1) är den äldsta sätesgården i socknen, nämnd första gången under 1430-talet. Då beboddes Östanå av väpnaren Anders

FLYGFOTO ÖVER ÖSTANÅ 1991.
Foto: Jan Norrman, Riksantikvarieämbetet.

PÅ ÖSTANÅ FINNS FLERA BEVARADE ARBETARBOSTÄDER. MAHOGANYVILLAN TILL HÖGER I BILDEN, ÄR KOMMUNENS ÄLDSTA. DEN BYGGDES URSPRUNGLIGEN MED 12 RUM FÖR LIKA MÅNGA FAMILJER.

Isaksson, adlad Banér. Den nuvarande slottsanläggningen uppfördes under 1791–1794, först drygt 70 år efter det att dess föregångare – landshövding Fabian Wredes karolinska herrgård – bränts ned under rysshärjningarna 1719. Byggherre var kommerserådet Simon Bernhard Hebbe som hade köpt godset 1782. Tillsammans med Mälby, som införskaffats året därpå, gjorde han Östanå till ett fideikommiss år 1800.

Ritningarna till slottet hade gjorts av slottsmurmästaren Deganaer och förbättrats av Jean Louis Desprez. Östanå huvudbyggnad är uppförd i två våningar i nyklassicistisk stil och flankeras av äldre flygelpar både åt trädgårdssidan och åt landsvägen. Av huvudbyggnadens ursprungliga interiör finns taklister, dörr-

MÄLBY GÅRD.

ROSLAGS-KULLA KYRKA.

foder och paneler i sengustaviansk stil bevarade.

Slottet byggdes på den plats på vilken Fabian Wredes 1600-talssäteri ursprungligen hade legat. Det nya slottet inpassades i den befintliga 1600-talsträdgården som var en storslagen barockträdgård. Än i dag sträcker sig resterna av denna trädgård ned mot saltsjön. Det av ryssen nedbrända 1600-talssäteriet, som var uppfört i timmer, omtalas i äldre skrifter som mycket ståtligt. Enligt äldre kartor låg de allra första säteribyggnaderna (7) i skogsbacken norr om det nuvarande slottet. Väster om barockträdgården har senare ägare anlagt en engelsk park. Från landsvägen fram till gården leder en allé. På Östanå finns flera äldre välbevarade ekonomibyggnader och arbetarbostäder. Mahognyvillan (8) kallas den största statarbyggnaden uppförd under första hälften av 1800-talet med 12 st rum avsedda för 12 familjer. På 1940-talet beboddes emellertid huset av fyra familjer med var sina två rum och kök. En annan statarbyggnad är Björkbacken (9) [Mälby 1:12] från 1903 som också innehåller många små lägenheter vilka i dag används som sommarbostäder. Sydväst om Mälby mangårdsbyggnad ligger ytterligare en bevarad statarbyggnad.

Sydöst om slottet vid Sågviken ligger resterna av sågen med sina industribyggnader och arbetarbostäder uppförda i huvudsak under 1900-talets början. Då drevs sågen först med ånga och senare med råoljemotorer. Tidigare under 1800-talet hade sågen legat invid Loån

VÄSBY GRAVFÄLT ÄR ÖSTERÅKERS STÖRSTA JÄRNÅLDERSGRAVFÄLT.

och drivits med vattenkraft. Strax intill låg även den gamla vattendrivna Lokvarnen.

Mälby (2) säteribyggnad uppfördes av amiralen Claes Fleming omkring 1629. Han grundade även Wira bruk. En änkefru von Schantz lät uppföra den nuvarande mangårdsbyggnaden på 1760-talet – en reveterad timmerbyggnad i två våningar som flankeras av två små träflyglar i karolinsk stil. Huvuddelen av gårdens ekonomibyggnader ligger strax väster om Mälby.

Vid vägskälet mellan landsvägarna mot Riala och Norrtälje ligger Roslags-Kulla gamla sockencentrum med kyrkan, skolan och församlingsgården, den tidigare komministerbostaden. Under 1840-talet låg prästgården här. Roslags-Kulla kyrka invigdes 1706 och hade uppförts på uppdrag av Fabian Wrede, dåvarande ägare till Östanå. Kyrkan byggdes som en kombinerad slotts- och sockenkyrka. Den uppfördes i trä och har en ovanlig korsformig plan med en tornliknande uppbyggnad över mittpartiet. I Finland där stilen var mer vanlig finns fler liknande kyrkor bevarade. Kyrkan är så gott som intakt sedan byggnadstiden med undantag av att det tidigare spånklädda taket numera är täckt med tegel och att de gamla blyinfattade fönstren har fått träspröjsar. Klockstapeln på kyrkogårdens södra sida uppfördes 1752–53 av byggmästaren Gabriel Biström. I och med att Roslags-Kulla numera inte har egen präst har komministerbostaden förlorat sin ursprungliga funktion.

Invid den nyrenoverade församlingsgården ligger skolan som består av två äldre skolhus, av vilka det ena är uppfört någon gång under 1800-talets senare hälft och det andra under tidigt 1900-tal. Under senare tid har ytterligare ett skolhus tillkommit. Intill resterna efter en äldre landsvägsbro över Loån står en milstolpe från 1770-talet utan fundament.

VÄRDERING:

Området i Roslags-Kulla är av riksintresse för kulturmiljövården. Det är en utpräglad herrgårdsbygd som har dominerats av Östanå. Den nuvarande välproportionerade huvudbyggnaden på godset är ett typiskt exempel på en nyklassicistisk herrgård från 1700-talets slut. Den har en sedan byggnadstiden närmast orörd exteriör. Det senare gäller även för Roslags-Kulla kyrka, en kombinerad slotts- och sockenkyrka. Intill kyrkan ligger en skola med skolbyggnader delvis från 1800-talet. Utmed landsvägen nordväst om Mälby ligger Österåkers kommuns största järnåldersgravfält med ca 125 gravar.

35. WIRA BRUK

WIRA BRUK bör ha anlagts i början av 1630-talet som en av landets första klingsmedjor av den dåvarande ägaren till Mälby, riksrådet, amiralen och överståthållaren Claes Fleming. Bruket anlades vid övre fallet i Wiraån som rinner från sjön Wiren till Losjön. Wiraån faller 13 meter, en nivåskillnad som gav riklig vattenkraft. För att kontrollera vattentillgången byggdes flera dammar med dammluckor i ån och vid sjön Wiren.

Från 1635 och 140 år framåt i tiden hade Wira bruk förmånliga kungliga privilegier och från 1646 ensamrätten att leverera värjor, sablar och bajonetter till kronan. Efterfrågan på vapen varierade emellertid beroen-

WIRA TINGSHUS UPPFÖRDES UNDER FÖRSTA HÄLFTEN AV 1700-TALET OCH ÄR MÖJLIGEN WIRAS ÄLDSTA BYGGNAD. HÄR HÖLL ÅKERS SKEPPSLAG VINTERTING MELLAN 1798 OCH 1906.

DAHLGRENS SMEDJA MED VATTENRÄNNA. STORA SMEDJAN TILL HÖGER I BILD.

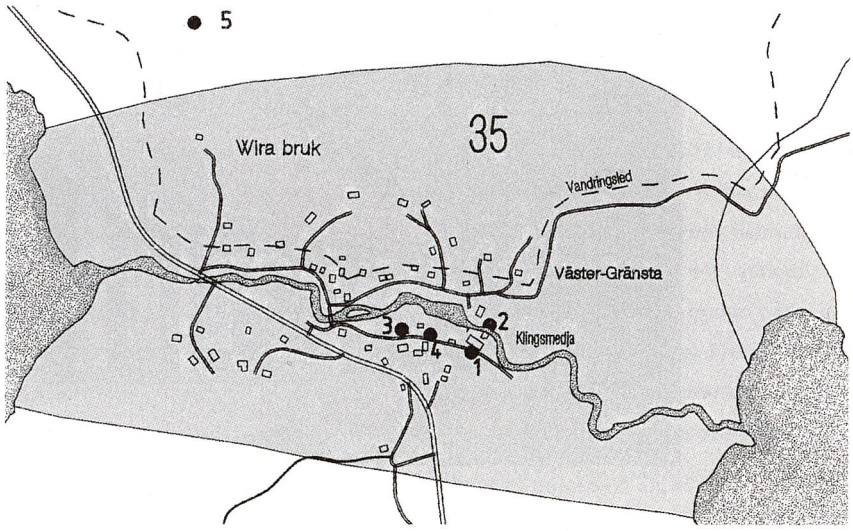

NEDRE DAMMEN VID WIRA BRUK.

de på om det var krigs- eller fredstider. Under perioder av fred började smederna vid början av 1700-talet även tillverka fredliga eggvertyg som liar, yxor och knivar. Det resulterade i att Wira bruk under början av 1800-talet även blev ett ledande liebruk. När privilegierna för värjorna år 1775 hade dragits in var det på detta och annat manufaktursmide som Wirasmederna fick livnära sig.

Av de gamla smedjorna återstår stora smedjan (1) från omkring sekelskiftet 1800 och Dahlgrenssmedjan (2) från 1840. Ett flertal av smedernas bostadshus står kvar men av de många bodar och magasin som funnits återstår i dag endast ett fåtal.

Den äldsta byggnaden i Wira är troligen Tingshuset (3) som antagligen är uppfört före mitten av 1700-talet. Här höll Åkers skeppslag vinterting mellan 1798 och 1906. Den så kallade Åldermansstugan och Inspektorsbostället samt flera andra byggnader är också från 1700-talet.

Verksamheten vid Wira upphörde 1948. Med hjälp av statliga beredskapsmedel restaurerades bruksmiljön genomgripande år 1965. Samtidigt inrättades i Åldermansstugan (4) ett museum som syftar till att visa livet och verksamheten i Wira genom århundradena. Wira bruk förvaltas numera av en stiftelse vars målsättning är att bruksmiljön ska kunna leva vidare på bästa sätt. Wira bruk är ett riksintresse för kulturmiljövården.

Strax norr om det avgränsade området påträffades 1995 en förhistorisk boplats (5) med stolphål, en härdbotten samt förhistorisk keramik.

VÄRDERING:

Wira bruk var mellan åren 1635 och 1775 landets viktigaste klingsmedja. Tack vare restaureringen 1965 kan man här i dag göra sig en bild av hur bruket såg ut under 1700- och 1800-talet. Wira bruk är av riksintresse för kulturmiljövården.

Bebyggelsen vid de flesta uppländska järnbruken gavs under 1600- och 1700-talen en strikt och oftast symmetrisk form. Wira har aldrig reglerats på detta sätt och har därför en mer ålderdomlig prägel med byggnaderna utplacerade på bruksområdet på ett mer "oordnat" sätt.

Strax utanför det avgränsade området ligger en förmodad förhistorisk boplats.

36. RUNSTENEN VID STAVS ÄNG

DEN NÄRMARE TRE METER HÖGA runstenen står sannolikt på ursprunglig plats i en sluttning ned mot farleden mellan Stockholm och Furusund. Under vikingatiden, då vattnet var fem meter högre, bör det intill runstenen ha funnits en skyddad vik för sjöfarare. Inskriften i stenen lyder: "Ingö lät resa stenen efter Gärdar, fader... sin. Dan och hans bröder voro Kolsvens söner. Fot ristade runorna." Få ristningar är signerade av Fot, men han är känd som en av de skickligaste runmästarna under 1000-talets senare hälft. Runstenen vid Stavs äng räknas som en av de vackraste och konstnärligt mest betydande av Upplands runristningar.

VÄRDERING:

Kommunens konstnärligt vackraste runsten på sin ursprungliga plats.

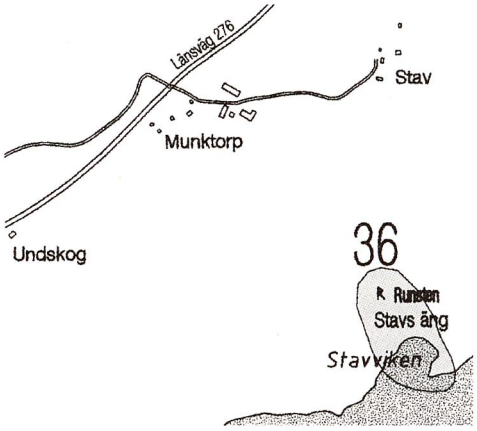

RUNSTENEN ÄR HUGGEN AV RUNMÄSTAREN FOT.

37. BRUDNÄS

BRUDNÄS (1) [Brudnäs 1:28] är en villa uppförd 1901 som sommarställe åt direktör Wilhelm Bünsow efter ritningar av Ragnar Östberg. Byggnaden med två våningar är putsad och smyckad med ornament i röd sandsten från Skottland. Brudnäs var den första villan Ragnar Östberg ritade som självständig arkitekt. Med utgångspunkt i engelsk villastil har han här format en arkitektur med stilmedel hämtade från svensk senbarock. Inspirationskällan var Sätuna herrgård i Uppland, ritad av Carl Hårleman. I exteriörens sandstensornament och inredningens träpaneler framträder framför allt den vid sekelskiftet omtyckta jugendstilen. Några äldre byggnader på platsen byggdes om för att harmoniera med villabyggnaden. En allé leder ned till vattnet och bryggan. Tomtområdet mot den äldre gårdsbebyggelsen avgränsas i norr och väster av en kraftig stenmur.

Den mindre gården Brunäs inköptes inför byggandet av sommarvillan och gårdsnamnet ändrades till det mera vackert klingande Brudnäs. Gårdens mangårdsbyggnad lär ha stått på den plats där villan står i dag men flyttades ett stycke norrut och innehåller i dag tre lägenheter. Ekonomibyggnaderna är bevarade. Utbyggnaden till en s k vandring, där en oxe eller en häst vandrade runt vid tröskningen, finns kvar intill den gamla logen. Åkermarken hålls ännu öppen.

Vid vattnet ligger Aspudden (2) [Brudnäs 1:25], ett välbevarat sommarställe från 1923 bestående av en stuga och en lillstuga i fornnordisk stil.

VÄRDERING:
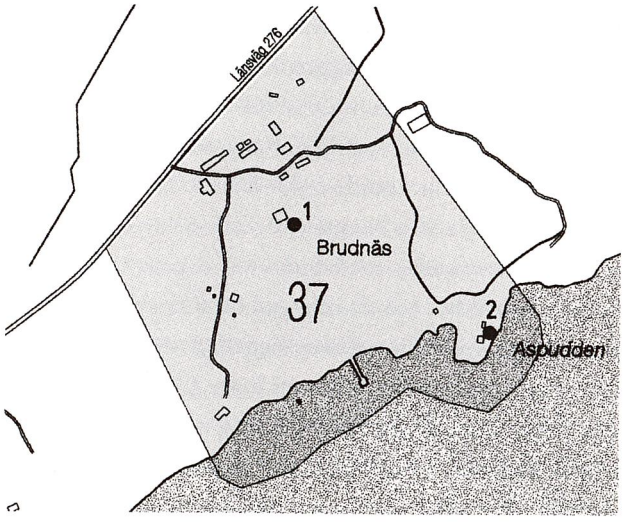
Brudnäs är en välbevarad sommarvilla uppförd 1901 och ritad av arkitekt Ragnar Östberg. Aspudden är ett välbevarat sommarställe från 1923 i fornnordisk stil.